

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ УЧЕНЬ

<https://doi.org/10.15407/etet2024.03.099>

УДК: 330.1:001.8:330.3

JEL: B41.O14.P10

**Михайло Звєряков,
Андрій Грималюк**

ОДЕСЬКА ШКОЛА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ І ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ В УКРАЇНІ

Наукові традиції Одеської школи політичної економії, яка була створена професором А.К. Покританом, можуть відіграти чималу роль у подальшому розвитку логіко-історичного підходу до аналізу економічного розвитку. Мета статті полягає в тому, щоб розглянути наукові традиції Одеської школи в контексті своєрідного історичного парадоксу. Цей парадокс полягає в тому, що найбільш фундаментальна проблема економіки України у XXI столітті, пов'язана з розвитком тут промислового капіталізму, так і залишилася невирішеною і в принципі не змінилася з кінця XIX століття. Для аналізу цього історичного парадоксу використовується методологія Одеської школи політичної економії, яка спирається на послідовне розмежування правової форми та економічного змісту власності, формального та реального усупільнення; генетичної та структурної основ економічної системи, її вихідного та основного економічного відношення, ринкової економіки та промислового капіталізму, виробничих відносин та інституціональних форм господарювання тощо. На основі цієї методології доводиться, що головна проблема економіки України полягає в тому, що перехід до ринку не означає переходу до промислового капіталізму, а, навпаки, супроводжується процесом деіндустріалізації національної економіки. Цей аналіз обґрунтовує об'єктивну необхідність як нової індустріалізації економіки України, так й економічних відносин державного капіталізму як адекватної економічної форми цього трансформаційного процесу. Ця історична необхідність розглядається в широкому міжнародному контексті кризи глобалізації та тенденції до локалізації виробництва у світовій економіці. Таким шляхом у статті розкривається актуальність та релевантність методології Одеської школи політичної економіки ана-

Звєряков Михайло Іванович (k.zet@ukr.net), д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України; завідувач кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету. <https://orcid.org/0000-0003-0039-5068>

Грималюк Андрій Вікторович (andreigrim01@gmail.com), д-р екон. наук, доц.; професор кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету. <https://orcid.org/0000-0002-8323-9193>

Цитування: Звєряков М. І., Грималюк А. В. Одеська школа політичної економії і проблема розвитку промислового капіталізму в Україні. *Економічна теорія*. 2024. № 3. С. 99–117. <https://doi.org/10.15407/etet2024.03.099>

© Видавець Державна установа "Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України", 2024.
Стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>)

лізу як перехідної економіки України, так і сучасного процесу розвитку світової економіки.

Ключові слова: політична економія, капіталізм, ринкова економіка, нова індустріалізація, локалізація виробництва.

ODESA SCHOOL OF POLITICAL ECONOMY AND THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL CAPITALISM IN UKRAINE

Mykhailo Zveryakov (k.zet@ukr.net), Doctor of Economics, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of General Economic Theory and Economic Policy, Odessa National Economic University. <https://orcid.org/0000-0003-0039-5068>

Andrii Hrymaliuk (andreigrim01@gmail.com), Doctor of Economics, Associate Professor of the Department of General Economic Theory and Economic Policy, Odessa National Economic University. <https://orcid.org/0000-0002-8323-9193>.

The scientific traditions of the Odesa school of political economy, which was created by Professor A.K. Pokrytan, can play a significant role in the further development of the logical-historical approach to the analysis of economic development. The purpose of the article is to consider the scientific traditions of the Odesa school in the context of a kind of historical paradox. This paradox consists in the fact that the most fundamental problem of Ukraine's economy in the 21st century, related to the development of industrial capitalism here, has remained unresolved and, in principle, has not changed since the end of the 19th century. For analyzing this historical paradox, the methodology of the Odesa school of political economy is used, which is based on the consistent distinction between the legal form and the economic content of property, formal and real socialization, genetic and structural foundations of the economic system, its initial and main economic relationship, market economy and industrial capitalism, production relations and institutional forms of management, etc. On the basis of this methodology it is proved, that the main problem of the Ukrainian economy is that the transition to the market does not mean the transition to industrial capitalism, but, on the contrary, is accompanied by the deindustrialization of the national economy. This analysis substantiates the objective necessity of both the new industrialization of the Ukrainian economy and the economic relations of state capitalism as an adequate economic form of this transformational process. This historical necessity is considered in the broad international context of the crisis of globalization and the tendency to localization of production in the world economy. In this way, the article reveals the relevance of the Odesa school methodology in the analysis of both the transitional economy of Ukraine and the modern process of development of the world economy.

К e y w o r d s : political economy, capitalism, market economy, new industrialization, localization of production.

Цього року відзначається 90-річчя кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету. Однак ця стаття не є просто звичайною ювілейною статтею, оскільки в цьому випадку йдеться не просто про кафедру, а про кафедру-школу – про кафедру, яка стала центром Одеської школи політичної економії.

Засновник Одеської школи політичної економії доктор економічних наук, професор А. К. Покритан, з одного боку, категоріально розмежовував зовнішню, емпіричну історію та, з іншого боку, внутрішню логіку історії, і це розмежування цілком можна застосувати до історії самої кафедри. Для цього треба зосередити увагу не на зовнішніх подіях її емпіричної історії, а на внутрішній логіці розвитку наукової школи. Ця внутрішня логіка роз-

витку виходить за межі емпіричної історії кафедри, створеної в 1934 році, тому що головна, фундаментальна проблема, з якою зіткнулася Одеська школа політичної економії, виникла ще в другій половині XIX століття, коли тут, у нашому історичному макрореґіоні, почав розвиватися промисловий капіталізм. Ця проблема залишається актуальною досі, оскільки перехід України до ринкової економіки сам собою ще не означає розвитку промислового капіталізму, якщо всередині країни немає суб'єктів і рушійних сил промислового розвитку.

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути наукові традиції Одеської школи в контексті своєрідного історичного парадоксу, який полягає в тому, що найбільш фундаментальна проблема економіки України у XXI столітті, пов'язана з розвитком промислового капіталізму, так і залишилася невирішеною і в принципі не змінилася з кінця XIX століття.

Становлення методології Одеської школи

Одеська школа політичної економії склалася у 60–70-ті роки минулого століття під керівництвом професора Анатолія Карповича Покритана. Треба сказати, що на той час Одеса, хоч і не була "вільним містом", проте була одним із найбільш відкритих міст країни завдяки зовнішній торгівлі через її порти. Ця обстановка відносної свободи значною мірою сприяла формуванню тут самостійної школи політичної економії. Атмосфера вільного наукового пошуку, творчого бродіння, гострих теоретичних суперечок, постійного обговорення найбільш фундаментальних проблем – усе це від початку відділяло Одеську школу від основної, офіційної частини радянської політичної економії. Відстань від центру в цьому випадку призвела не до провінціалізму, а, навпаки, до відносного ослаблення залежності від радянського офіціозу. Це дозволяло висловлювати ідеї, що багато в чому розходилися з офіційною точкою зору. На той час у столиці таку фронду могли собі дозволяти лише окремі автори, але не ціла наукова школа (Болдирев, 2011. С. 78).

Одеська школа примудрялася твердо відстоювати свої позиції в полеміці, яка тривала кілька десятиліть з офіційними радянськими економістами. Відносна "безкарність" Одеської школи пояснюється частково тим, що езопова мова економічних категорій, яку вона використовувала, була зрозуміла лише "посвяченим", які вміли читати між рядками. Оскільки безпосередній критичний аналіз радянської економіки був утруднений, Одеська школа змушена була обертатися переважно навколо, здавалося б, суто академічних, концептуальних проблем. Вона прагнула вдягнути свій критичний заряд у форму економічних концепцій, вкрай абстрактних на перший погляд, але насправді охоплюючих саму суть радянської економіки.

Протистояння офіціозу виразилося насамперед у багаторічній дискусії про основи економічної системи. При цьому об'єктом критики була офіційна теза про те, що основою економічної системи в радянському суспільстві є юридичне поняття "суспільна власність на засоби виробництва". Тим самим Одеська школа фактично ставила під сумнів ні багато ні мало як сам факт побудови соціалізму в СРСР. Адже, починаючи з 30-х років, побудова в радянському суспільстві соціалізму обґрунтовувалась за допомогою юридичного критерію – права власності на основні засоби вироб-

ництва. Виходило, що достатньо вольовим способом встановити на **осно-**вні засоби виробництва суспільну власність, і ми автоматично отримуємо соціалізм. При цьому ігнорувалася *об'єктивний економічний зміст власності*, який утворюється всією системою виробничих відносин у їхньому діалектичному взаємозв'язку з продуктивними силами. Якщо поглянути на радянське суспільство з цього об'єктивного боку, то побудова в ньому соціалізму могла опинитися під величезним питанням.

У теоретичній концепції Одеської школи отримав подальший розвиток об'єктивістський підхід, який спочатку служив протиположним ліворадикальному суб'єктивізму ленінської традиції та прагнув показати відсутність тут об'єктивних умов для соціалізму, пов'язаних з відносно низьким рівнем розвитку продуктивних сил. Цей об'єктивістський підхід відповідав також методу аналізу власності, коли на передній план виступала не правова оболонка, а об'єктивний економічний зміст власності. Не меншу критичну силу мала і теорія так званого *реального усупільнення*, яка йшла шляхом подальшого послідовного поглиблення об'єктивістського аналізу економіки. Вона дозволяла зазирнути в найглибші "надра" виробництва за допомогою звернення до характеру та змісту праці. Ця концепція пов'язувала будівництво соціалізму не з насильницьким усупільненням власності на засоби виробництва, а з об'єктивним історичним процесом реального усупільнення праці, вищою точкою якого може стати творча трансформація людської діяльності, тобто послідовна історична трансформація праці в творчу діяльність. Тим самим більша чи менша "частка" соціалізму в країні виявляється залежною не від політичних, правових та інших вольових, ідеологічних факторів безпосередньо, а по суті – від характеру та змісту праці і передусім від рівня розвитку в змісті праці елементів творчості. Словом, який зміст праці, таке і суспільство в цілому. До того ж розгляд змісту праці, насамперед з точки зору ступеня розвитку в ньому елементів творчості, означав приховане вираження інтересів "креативного класу", який у радянському суспільстві офіційно вважався взагалі не класом, а лише свого роду соціальним "прошарком", затиснутим між двома основними класами радянського суспільства – робітничим класом та колгоспним селянством.

Як могло виглядати радянське суспільство з цього погляду? Зрозуміло, не найкращим чином. Реальне усупільнення праці перебувало тут ще на дуже низькому історичному рівні, який явно не відповідав формальному усупільненню власності на засоби виробництва у масштабах всієї економіки. Але саме формальне усупільнення власності офіційно продовжувало вважатися головним критерієм, який визначає соціалістичний характер радянського суспільства. Водночас не враховувалося, що без відповідних технологічних зрушень на рівні продуктивних сил примусове усупільнення власності неминуче залишається чисто формальним усупільненням, яке ще не має адекватного технологічного змісту. Звідси прямо випливав висновок, що радянський лад, який не спирається на адекватний соціалізму технологічний базис, лише декларує себе як соціалізм, а реально не є ним.

Тому з усією гостротою постало питання про те, що ж насправді можна розглядати як технологічну базу соціалізму. Говорити, що індустріальне

виробництво і є технологічна база соціалізму, як це робив Сталін, було логічно неправильно, оскільки це "місце" вже було зайняте капіталізмом. Не випадково політична економія традиційно розглядала велике промислове виробництво як адекватну технологічну базу капіталізму. Однак при цьому соціалізм вважався вищим ступенем розвитку, ніж капіталізм. Звідси випливало, що адекватний соціалізму технологічний базис повинен означати вищий рівень розвитку продуктивних сил, ніж технологічний базис капіталізму. Але оскільки такий ступінь технологічного розвитку в радянському суспільстві не було досягнуто, то, отже, в ньому немає і не може бути реального соціалізму.

Тоді перемога соціалізму в СРСР вважалася повною та остаточною, і капіталістична реставрація радянського суспільства вже здавалася неможливою. З погляду ж концепції реального усупільнення все виходило навпаки. Виходило, що справжнього реального соціалізму в радянському суспільстві немає, а насправді, незважаючи на всі офіційні декларації, реально було побудоване аж ніяк не соціалістичне, а якесь зовсім інше суспільство. Причому суспільство швидше ще докапіталістичне, ніж посткапіталістичне. Тією ж мірою, якою воно є ще докапіталістичним, можливість його капіталістичної реставрації аж ніяк не виключена. Більше того, капіталізм повинен розглядатися як не просто цілком реальний, а й як об'єктивно необхідний сценарій подальшого історичного розвитку. Адже якщо суспільство є в основному ще докапіталістичним, то йому ще доведеться пройти через капіталізм. Завдяки такому підходу властива Одеській школі схильність до ретельно завуальованої об'єктивістської критики радянського ладу досягла у концепції реального усупільнення найбільшої гостроти.

Аналіз реального усупільнення вступав у пряме протиріччя з офіційною концепцією радянського суспільства як суспільства розвиненого соціалізму. Логічна несумісність цих точок зору достатньо очевидна, але тут хотілося б сказати і про інше – про повністю виправдані історичні прогнози, які прямо випливали з концепції реального усупільнення. І якщо вважати, як Нобелівський лауреат Мілтон Фрідмен, головним критерієм наукової цінності тієї чи іншої економічної теорії перевірку її передбачень (так званий Ф-принцип), слід визнати, що теорія реального усупільнення успішно пройшла цю емпіричну перевірку історичним процесом. Ці передбачення справдилися з такою точністю, яку страшно було навіть уявити у 60-ті роки, коли розроблялася ця теорія. З погляду теорії реального усупільнення капіталістична реставрація не тільки не була несподіваною, а й уявлялася історично неминучою. Тож Ф-принцип не дозволяє просто так взяти та відкинути методологію Одеської школи, оскільки ця методологія пройшла історичну перевірку і вже показала свої прогностичні можливості, причому на найбільш стратегічному рівні.

Одеська школа та ідеї М.І. Туган-Барановського

Питання про історичну можливість та неминучість капіталістичного розвитку в нашому макрорегіоні, яке опинилося в центрі уваги Одеської школи, виникло задовго до її формування. Воно було поставлене вперше не у XX, а ще у XIX столітті, коли, як відомо, народники заперечували можливість розвитку тут капіталізму. Вони виходили з того, що розвиток капіта-

лізму неминуче супроводжується руйнуванням господарства дрібних виробників і насамперед селян. У результаті ринок збуту споживчих товарів скоротиться, промисловим підприємствам не буде кому продавати свої товари, і розвиток промислового капіталізму неминуче захлинеться, тільки-но розпочавшись. В основі таких пророкувань про неможливість розвитку капіталізму лежала теорія "недоспоживання" швейцарського економіста Сімонда де Сісмонді.

Серед критиків цих уявлень був видатний український економіст, один із засновників НАН України, М.І. Туган-Барановський, який підійшов до цього питання з прямо протилежних теоретичних позицій. Він почав здалеку – з наукового аналізу періодичних криз в Англії, яка у ХІХ столітті була найрозвиненішою країною промислового капіталізму. Насамперед він звернув увагу на коливання біржової ціни заліза. Вона різко піднімалася під час поживавлення та піднесення і падала під час кризи та депресії. Заглибившись в англійську статистику, він виявив, що реальні промислові інвестиції в основний капітал збільшуються вкрай нерівномірно. Їх зростання посідає фази поживавлення і піднесення, тоді як грошові заощадження навпаки, накопичуються порівняно поступово на всіх фазах промислового циклу. Як зазначав М.І. Туган-Барановський, "нагромадження грошового капіталу йде рівномірніше розширення виробництва: капітал накопичується безперервно, а виробництво розширюється поштовхами" (Туган-Барановський, 2004. С. 194).

Відкриття цього розриву між інвестиціями та заощадженнями було новим словом у політичній економії того часу. Треба сказати, що класична політична економія взагалі не схильна була розділяти заощадження та інвестиції. Починаючи ще з Адама Сміта, вона розглядала їх як дві сторони єдиного процесу накопичення капіталу, підкреслюючи їхню єдність і не допускаючи можливості розбіжності між ними. М.І. Туган-Барановський зумів уперше побачити наукову проблему там, де раніше її не бачили – на стику інвестицій та заощаджень.

У ході дослідження цієї проблеми М.І. Туган-Барановський запропонував інвестиційний підхід до аналізу промислового циклу, і ці блискучі результати назавжди увійшли в історію не лише української, а й світової політичної економії. Розроблений М.І. Туган-Барановським інвестиційний підхід до аналізу промислового циклу вплинув на подальший розвиток світової економічної думки. Не був далеким від його інтелектуального впливу і Джон Мейнард Кейнс. Як і Туган-Барановський, він вважав інвестиції найбільш нестабільним елементом ринкової економіки, коливання якого розгойдують всю ринкову систему і виступають як основне джерело макроекономічної нестабільності. Найважливішу причину цього він пов'язував із чинником невизначеності, який впливає на інвестиції в основний капітал і породжує їх різкі стихійні коливання, викликані зміною настроїв підприємців. Саме ця викликана інвестиційними коливаннями макроекономічна нестабільність ринкової системи породжує ту об'єктивну необхідність державного втручання, яку теоретично висловив Дж. М. Кейнс у своїй моделі державного регулювання ринкової економіки. Більш того, через кейнсіанську модель державного регулювання ідея нерівномірності інвестицій міц-

но увійшла в сучасні підручники з макроекономіки, в центрі яких знаходиться макроекономічна модель LM-IS. Таким чином, інвестиційний підхід М.І. Туган-Барановського продовжує залишатися однією з найважливіших засад сучасної макроекономіки.

Спираючись на розроблений ним інвестиційний підхід, М.І. Туган-Барановський обґрунтував висновок про необхідність розвитку промислового капіталізму в нашому історичному макрореґіоні, що включає Україну. Водночас він розкритикував народників, які заперечували цю можливість, посилаючись на брак споживчого попиту. М.І. Туган-Барановський показав, що навіть у разі нестачі споживчого попиту промисловий капітал сам створить ринок для своєї продукції передусім за рахунок інвестиційного попиту на засоби виробництва. Тим самим він науково обґрунтував критику не лише поглядів народників, а й теорії "недоспоживання" С. Сімонді, яка лежала в їх основі.

Минуло кілька десятиліть, і вже в період хрущовської "відлиги" на кафедрі політичної економії Одеського інституту народного господарства почала складатися нова наукова школа (Болдирев, 2011. С. 75), яка багато в чому успадкувала, по суті, ті самі проблеми. Вона зіткнулася з цією ж невирішеною остаточно проблемою розвитку капіталізму в нашому макрореґіоні, яка була поставлена ще в XIX столітті.

Зрозуміло, за радянських часів висновок про історичну необхідність переходу радянського суспільства до капіталізму був вкрай небезпечним для існування Одеської школи. З зрозумілих причин його треба було ретельно сховати, приховати від усіх. Маскуючи свої ідеї, Одеській школі доводилося постійно писати про виробничі відносини соціалізму та їх об'єктивні економічні закони, про соціалістичну суспільну власність, нібито характерну для радянської економіки, використовуючи мову офіційної радянської політичної економії соціалізму. Але користуючись цією "езоповою мовою", представники Одеської школи чудово розуміли, що насправді технологічному базису радянського суспільства об'єктивно відповідають виробничі відносини капіталізму.

Таким чином, Одеська школа склалася як система свого роду "таємного знання". Якби таємне стало явним, її розігнали б наступного дня. Одеська школа змушена була закритися від сторонніх, щоб забезпечити своє елементарне самозбереження та самовідтворення в умовах радянського суспільства. Однак ця вимушена замкнутість не завадила їй уже на той час стати добре відомою школою економічної думки, здатною твердо захищати свої позиції з усіх методологічних, теоретичних та практичних питань політичної економії. А після 1991 року, коли ситуація змінилася, методологія Одеської школи виявилася цілком релевантною аналізу перехідної економіки України.

Що ж до інституційних форм господарювання у радянській економіці, то вони насправді були виразом аж ніяк не об'єктивно-виробничих, а вольових, тобто не базисних, а надбудовних суспільних відносин. Не випадково А.К. Покритан послідовно категоріально відмежовував об'єктивні виробничі відносини від господарського механізму, який включає вольові відносини, пов'язані не з економічним базисом суспільства, і з його ідеологіч-

ною надбудовою. З цих позицій соціалістична власність виступала як юридична фікція, тобто як таке право власності, яке економічно не реалізується через систему виробничих відносин, оскільки для такої економічної реалізації в радянському суспільстві відсутній адекватний технологічний базис. Аналогічним, більш простим прикладом подібної юридичної фікції може бути, наприклад, право власності на пустельну, нікому не потрібну ділянку землі, оскільки таке чисто формальне право практично не реалізується і не може реалізуватися через реальні економічні відносини. Тому не дивно, що методологія Одеської школи приділяла і приділяє особливу увагу послідовному розмежуванню матеріальних і вольових відносин, правової форми та об'єктивного економічного змісту власності, категоріальному розмежуванню виробничих відносин та інституційних форм власності, а також пов'язаній з цим діалектиці історичного та логічного. При цьому діалектика історичного та логічного розглядається як методологічне відображення такої об'єктивної діалектики розвитку основного і вихідного виробничих відносин, в якій втілюється об'єктивна діалектична єдність генезису і структури економічної системи.

Одеська школа і перехідна економіка України

Здавалося б, проголошення незалежності України та перехід до ринкової економіки мали супроводжуватися подальшим розвитком в Україні промислового капіталу. Тим паче, що у радянський період було створено досить потужний науково-виробничий базис для подальшого промислового розвитку. Інша річ, що в рамках командно-адміністративної системи ефективно використати та технологічно розвивати цей промисловий потенціал було практично неможливо через відсутність циклічної форми відтворення та технологічного оновлення основного капіталу, властивої **капіталізму** (Звєряков, 2018. С. 17–21; Звєряков, Грималюк, 2019. С. 25–28). Саме ця нездатність командної економіки використати та циклічно оновлювати накопичений виробничий потенціал багато в чому визначила об'єктивну необхідність ринкових перетворень в Україні. При цьому очіувалося, що ринкові реформи приведуть національну економіку до промислового капіталізму, який спирається на науково-виробничий базис, створений за радянських часів. Однак насправді все пішло не так. Ринкові реформи в Україні супроводжувалися не розвитком промислового капіталу, а навпаки, процесом деіндустріалізації економіки, що призвело до поступового руйнування науково-виробничого потенціалу, накопиченого в радянський період (Звєряков, 2016. С. 9–11; Артёмова, 2006. С. 69–71; Кіндзерський, 2018. С. 39).

Одеська школа категоріально розглядає ці процеси, послідовно розмежовуючи структуру зрілої капіталістичної системи та її історичний генезис. Ця методологія виділяє у капіталістичній системі, з одного боку, вихідне економічне відношення, яке утворює її генетичну основу. Для капіталізму таким вихідним є товарне відношення, тобто ринковий обмін товарами. З іншого боку, виділяється структурна основа системи, яку утворює основне економічне відношення. Для капіталізму це відношення найму робочої сили, що означає характерне для промислового капіталу перетворення робочої сили на товар. Таким чином, якщо вихідне відношення капіталізму

пов'язане з товарним виробництвом та ринком, то основне економічне відношення – з промисловим капіталом (Зверяков, 2021. С. 84–92).

Історично промисловий капітал виростає з ринкового обміну тоді, коли ринкові відносини у масових масштабах охоплюють не тільки продукти праці та речові умови їх виробництва, але й саму робочу силу, що їх створює. Тому політична економія розглядає капіталізм як економічну систему, що органічно виростає з товарно-ринкових відносин на певному ступені їх розвитку, коли промисловий капітал стає центром економічної системи.

Застосування цієї методології до аналізу економічної системи України виявило розрив між її генетичною та структурною основами (Покритан, 1997. С. 21–23). Він викликаний тим, що вихідне, товарне відношення не розвивається у цій незрілій системі до рівня основного економічного відношення капіталізму, тобто до рівня промислового капіталу (Зверяков, 2021. С. 87–89). Без промислового капіталу інші види капіталу набувають характеру таких традиційних економічних форм, як, наприклад, лихварський капітал, що існував задовго до промислового капіталізму. Тому перехід до ринку ще не означає переходу до капіталізму у повному сенсі цього поняття. Це ще нерозвинений, "периферійний" капіталізм, у якому вихідне товарне відношення ще досягає рівня промислового капіталу. Вихід з цієї історичної пастки Одеська школа бачить у новій індустріалізації української економіки (Зверяков, Жданова, Шараг, 2017, 2019; Жданова, 2018. С. 65–69).

Одеська школа розглядає ринкові реформи в Україні як початок складного міжсистемного переходу від панування відносин позаекономічної, особистої залежності до панування товарних відносин між людьми, іманентного капіталізму (Покритан, 1997; Покритан, Зверяков, 1994. С. 17–21). Західне суспільство давно пройшло цю досить тривалу і небезпечну історичну смугу капіталістичної трансформації, міжсистемної за своєю природою, яка розгорнулася у Новий час у країнах Західної Європи. Натомість Україна ще тільки починає рухатися аналогічним шляхом капіталістичної трансформації. (Бурлай, 2015. С. 95–97; Шаров, 2015. С. 63–65).

Проведений Одеською школою порівняльний аналіз західної та української економіки показує, що, якщо їхня генетична основа є по суті єдиною, оскільки вона пов'язана з товарними відносинами, то ці вихідні відносини перебувають у різних політико-економічних системах на різних рівнях свого історичного розвитку. У західних країнах вони давно вже досягли рівня промислового капіталу, і в XXI столітті у процесі постіндустріальної трансформації західне суспільство поступово переростає цей ступінь розвитку (Гриценко, 2017, 2022; Тарасевич, 2021, 2022; Бодров, 2016). Навпаки, в Україні товарні відносини ще не досягли рівня промислового капіталу (Жданова, 2014). Таким чином, хоча західна і українська економіка мають загальне вихідне відношення, але при цьому для них характерні зовсім різні структурні основи, пов'язані з різним рівнем історичного розгортання товарних відносин.

На практиці це означає, що зараз Україна не може претендувати на створення постіндустріальних центрів економічного розвитку, аналогічних тим, які складаються в багатьох містах Західної Європи (Smit, Tacker, 2020). Це абсолютно утопічні проєкти, головна методологічна помилка яких полягає в тому, що вони розглядають Україну як постіндустріальне суспільство без урахування того, що насправді західне суспільство і пострадянська Україна знаходяться на абсолютно різних щаблях економічного розвитку (Чухно, 2003). У той час як західна економіка історично переростає ступінь промислового капіталу і стає постіндустріальною, Україна так і не змогла не лише пройти, а й навіть досягти щаблі промислового капіталізму. Її економіка стає не постіндустріальною, а скоріше деіндустріальною і дедалі більше набуває аграрного характеру, повертаючи Україну фактично у XIX століття.

Аналогічні елементи утопічного підходу до України як до постіндустріального суспільства, проглядаються, наприклад, у плані відновлення, запропонованому Європейською комісією (Arons, 2022). Це надає деяким пунктам плану Єврокомісії чисто декларативний відтінок. Взагалі плани Єврокомісії, Світового банку та уряду України мають переважно інфраструктурний характер. При цьому не повною мірою враховується найважливіша проблема України, пов'язана з деіндустріалізацією національної економіки, яка триває вже понад 30 років, починаючи з 90-х років. Насправді для того, щоб дійсно піти шляхом європейських країн і зрештою у віддаленій історичній перспективі перейти до повноцінного постіндустріального розвитку, Україна має пройти ступінь промислового капіталізму. Інакше євроінтеграція може лише посилити та повністю завершити процес деіндустріалізації України, який триває вже понад 30 років.

Реальна капіталістична трансформація пострадянського суспільства передбачає створення не стихійно-капіталістичної, а державно-капіталістичної моделі інноваційного розвитку виробництва. Засобом такої реальної капіталістичної трансформації в Україні може бути лише державно-капіталістична модель інноваційного розвитку, в основі якої лежить державно-приватне партнерство, а не державне втручання у господарські процеси (Rodrik, 2004. Р. 4). Командна система впала насамперед тому, що вона не змогла забезпечити технологічний розвиток економіки. Щодо цього всі сподівання покладалися на ринкову систему. Проте пострадянський досвід показав, що стихійно-капіталістична модель інноваційного розвитку не справляється з цим історичним завданням. Таке завдання під силу тільки державно-капіталістичній моделі інноваційного розвитку. Тому реальна капіталістична трансформація пострадянської економіки історично неминуче передбачає не стихійно-капіталістичну, а державно-капіталістичну модель інноваційного розвитку.

Одеська школа та аналіз сучасних тенденцій розвитку світової економіки

Одеська школа займається аналізом процесів розвитку не лише вітчизняної, а й світової економіки. Сьогодні в центрі її уваги знаходяться процеси, пов'язані з кризою глобалізації та посиленням тенденції до локалізації виробництва. Такі структурні зміни у світовій економіці розгляда-

ються як свідоцтва початку нового структурного циклу, однією з ознак якого є переорієнтація багатьох країн, зокрема Китаю, на насичення внутрішнього ринку. За оцінками експертів, збільшення частки локального виробництва як умова впровадження нових технологій стане трендом економічного розвитку для багатьох країн на найближчі 10 років. У цих умовах основою економічної моделі стає діяльність бізнесу в масштабах національної економіки, спрямована на створення дедалі довшого ланцюжка доданої вартості. І чим довшим буде такий ланцюжок коопераційних зв'язків, тим більше доданої вартості вироблятиметься в національній економіці (Звєряков, 2022. С. 12).

Аналіз структури використання ВВП в Китаї показує, що частка споживання домашніх господарств у Китаї становила у 2020 році 38,1 %, норма нагромадження – 43,5, частка експорту – 18,5 (на початку 1990-х років – 5), імпорту – 18 %. Це означає поступову переорієнтацію виробництва на внутрішній попит. Коли у 2021 році Китай заявив про завершення епохи бідності, він ти самим перейшов на нову структуру використання ВВП, яка передбачає суміжну технологічно багатоступінчасту економіку, що виробляє додану вартість для її використання всередині країни. Досвід Китаю демонструє, що внутрішнє споживання стає драйвером економічного розвитку за умови високої норми нагромадження. Але якщо в Китаї орієнтація на внутрішнє споживання супроводжується високою нормою нагромадження, то в країнах ЄС норма нагромадження залишається в середньому на рівні 22, а інколи і нижчому. Наприклад, у Польщі вона становить 17,25 %, Португалії – 18,7, Італії – 17,5, Німеччині – 21,5 %, тоді як в останній чверті ХХ століття Німеччина мала норму нагромадження 30 %, а частку експорту – лише 20 замість 43,1 %, як нині (Звєряков, 2022. С. 11). Порівняльний аналіз структури використання доданої вартості показує, що низька норма інвестицій, характерна для країн ЄС, не приводить до сталого економічного зростання. Процеси модернізації у країнах ЄС ідуть повільніше, ніж у Китаї та країнах Південно-Східної Азії, які завдяки проведенню ними селективної промислової політики та індикативного планування, спрямованого на підтримку експортоорієнтованих виробництв побутової техніки, автомобілів, електроніки та інших виробів, які широко використовуються населенням, налагодили масовий випуск продукції, призначеної для збуту на світовому ринку (Звєряков, 2022. С. 14).

Одеська школа розглядає розвиток та розміщення продуктивних сил у світовій економіці у діалектичній єдності з розвитком економічних відносин. При цьому державний капіталізм розглядається як перехідна економічна форма, апробована світовим досвідом. Державний капіталізм успішно вирішив непросте завдання поєднання регулюючих механізмів держави з перевагами конкурентно-ринкового механізму. Така своєрідна державно-капіталістична модель (а в іншій редакції – "змішана економіка") має багатобіччю історичну перспективу завдяки своїй варіативності та мінливості. Природа такої державно-капіталістичної економіки така, що вона виступає як перехідна форма між різними полюсами господарського устрою – планом і ринком. Форми поєднання цих різних за своєю природою складових елементів моделі державного капіталізму може бути нескінченно різноманітними (Звєряков, 2022. С. 14).

нітними, можуть поєднуватися у різних пропорціях і комбінаціях. Поєднання ринкових сил та приватної власності з регулюючими силами держави в єдиній економічній моделі здатні за сприятливих умов надати державному капіталізму потужного заряду історичного динамізму (Звєряков, 2018. С. 17). Такий синтез протилежностей може стати найважливішим джерелом розвитку країни шляхом технологічної модернізації та структурної перебудови національної економіки.

Необхідність використання в Україні такої моделі визначається такими обставинами.

По-перше, історично українській моделі ринкової економіки передувала не система господарювання з приватними власниками, а індустріально розвинена країна з високо монополізованою економікою, яка могла функціонувати лише у плановій системі господарювання. Тому використання для такої високомонополізованої індустріальної системи (при відсутності розвиненої фінансової та банківської інфраструктури) державно-капіталістичної моделі у період формування ринкових інститутів є найбільш прийнятним варіантом перехідної економічної форми. Оскільки процес переформатування складових матеріально-речовинної та фінансової структури відповідно до вимог конкурентно-ринкового механізму потребує певного часового періоду, то для адаптації господарської моделі до ринкових умов функціонування модель державного капіталізму є об'єктивно необхідною.

По-друге, нова технологічна революція призводить до докорінних змін у системі продуктивних сил та передбачає розроблення довгострокових цілей в інноваційно-технологічній сфері, успішна реалізація яких без активної участі держави, як показує досвід, практично неможлива. Ринок з його орієнтацією переважно на поточні результати не може вирішувати таких масштабних та довгострокових завдань. Цифрові технології необхідні як основа вступу в новий етап індустріалізації через перехід до нової системи продуктивних сил, які визначають напрями змін в економічних відносинах. Об'єктивна необхідність такого переходу і створює потребу в програмі нової індустріалізації, яка є способом радикального оновлення продуктивних сил в умовах розгортання нової технологічної революції. До того ж запровадження цифрових технологій у сфері управління **перетворює** прогнозування виробничих та соціальних процесів на найважливіший елемент адекватної організації сучасного конкурентного виробництва.

Одеська школа виходить з того, що ми сьогодні є свідками фундаментальних змін матеріального базису, які тягнуть за собою колосальні соціальні та економічні зміни. Якщо перша промислова революція створила триланкову систему "двигун – передавальний механізм – людина", то сучасна промислова революція змінює місце людини в цій системі: людина вже не додаток, і навіть не контролер, тому що з'являється четвертий елемент – автоматична система управління. Це якісно змінює траєкторію технічного прогресу. Цей напрям розвитку техніки визначає пріоритетну тенденцію суспільного розвитку, визначає загальну природу різноманітної множини нових видів техніки і технологій, визначає напрями історичного

розвитку. Основним критерієм є вплив нової техніки на зміну становища людини й ролі праці у процесі виробництва.

Отже, щоб зрозуміти логіку розвитку сучасного науково-технічного прогресу, важливо визначити межу розвитку індустріальної техніки, яка одночасно містить вихідний пункт розвитку нової техніки та технології. Якщо межею розвитку індустріальної техніки є фізичні можливості людини у процесі виробництва, то інноваційний розвиток здатний забезпечити функціонування техніки без людини. Іншими словами, подолання межі розвитку індустріальної техніки і продовження технічного, а також соціально-економічного прогресу передбачають заміну людських функцій у процесі виробництва. Результатом стало виникнення нової галузі у промисловості – електроніки, яка виробляє засоби подолання межі розвитку індустріальної техніки її четвертим, керуючим елементом. Цей новий елемент кардинально змінює технічний базис економіки. Таким чином, новий, *четвертий елемент*, який виник з попереднього технічного розвитку та зберігає досягнення технічного прогресу, виступає інтегральною частиною індустріальної техніки і знімає перешкоду для її розвитку. Четверта ланка нової техніки замінює обмежені людські функції, виконуючи їх замість робітника (Зверяков, 2020. С. 12–19).

Цей етап принципово важливий для системи економічних відносин, оскільки він змінює спосіб координації економічної діяльності. Сучасна економіка – економіка проєктів, в якій змінюється вихідне виробниче відношення – відношення обміну праці на капітал. У сучасному суспільстві капітал залишається головним конститутивним елементом, але обмін праці на капітал відбувається без відчуження праці, і ця обставина не може не зачіпати найсерйознішим чином всю економічну систему.

Розроблення концепції нової індустріалізації, тобто неоіндустріальної трансформації економіки, дозволяє Одеській школі по-новому поглянути на поняття інформаційного суспільства. В літературі це поняття звичайно пов'язується з переважанням інформаційної зайнятості. Інформаційним вважається суспільство, в якому переважає інформаційна зайнятість. Але це зовсім не означає скорочення обсягів матеріального та, особливо, промислового виробництва. Між тим у літературі стало загальноприйнятим фактично ототожнювати інформаційне суспільство з постіндустріальним. Але можна піти й іншим категоріальним шляхом – поєднати поняття інформаційного суспільства з концепцією неоіндустріальної трансформації. Такий категоріальний синтез Одеська школа розглядає як відображення об'єктивної діалектики історичного процесу. Процес неоіндустріальної трансформації об'єктивно веде до суспільства, яке є одночасно інформаційним та неоіндустріальним, а саме інформаційним за критерієм зайнятості та неоіндустріальним за своїм виробничим базисом, який передбачає комплексну автоматизацію виробництва. Таким чином, йдеться про неоіндустріальну модель інформаційного суспільства, тобто про таку зрілу стадію розвитку інформаційного суспільства, яка на відміну від постіндустріального ступеня розвитку вже спирається на адекватний виробничий базис у вигляді комплексно автоматизованого виробництва. Комплексна автоматизація виробництва відбувається передусім завдяки

промислового Інтернету речей. Це означає таке проникнення інформаційних технологій у сферу промислового виробництва, коли промислове обладнання та інші пристрої за допомогою вбудованих датчиків підключаються до Інтернету та безпосередньо взаємодіють один з одним в автономному режимі практично без участі людини. Слід вважати також, що це не тільки "цифровий", а й "зелений", тобто енергозберігаючий виробничий базис інформаційного суспільства.

Якщо для раннього інформаційного суспільства характерна тенденція до глобалізації економіки, то процесу неоіндустріальної трансформації, навпаки, відповідає тенденція до локалізації виробництва. Неоіндустріальне виробництво – це вже виробництво не масово-потокове, а в основному – виробництво за індивідуальними замовленнями. Такі індивідуалізовані продукти важко запакувати у контейнери, пристосовані для перевезення масових стандартних вантажів тому що контейнери перевезення є продовженням масово-потокowego виробництва у сфері обігу. Навпаки, індивідуальні замовлення сприяють наближенню виробництва до локального споживача, тобто локалізації виробництва.

Таким чином, Одеська школа розглядає процес неоіндустріальної трансформації в діалектичній єдності з сучасною тенденцією до локалізації виробництва у світовій економіці. При цьому категоріально розмежовується технологічна та інституційна локалізація виробництва не просто як її дві різні форми, а як дві різні історичні епохи у розгортанні локалізації. Тенденція до інституційної локалізації була характерною для початку і першої половини ХХ століття. Ця перша хвиля локалізації мала безпосередньо інституційний характер і виступала як монополістична локалізація виробництва. Як відомо, промислова монополія підтримує ціни на монополіно високому рівні за рахунок обмеження виробництва. Тому монополії прагнуть захистити внутрішній ринок від міжнародної конкуренції за допомогою протекціонізму. Це стосується і горизонтальних, і вертикальних монополістичних об'єднань. Суть монополістичної локалізації виробництва в тому, що панування промислових монополій підриває стихійний механізм саморегулювання економіки, оскільки ринкові ціни стають жорсткими. Насамперед, підривається стихійний механізм виходу з кризи, який працював в умовах вільної конкуренції. Звідси – "Велика депресія", яка породжує об'єктивну необхідність активного державного регулювання економіки. В результаті змінюється економічна роль держави. Кардинально змінюється світова валютна система. Але головне – локалізація виробництва в тенденції сприяє світовим війнам. Не випадково обидві світові війни припадають на епоху монополістичної локалізації виробництва. І зараз, коли починається сучасна епоха технологічної локалізації, багато експертів схильні розглядати війну в Україні як передісторію нової світової війни.

Таким чином, з одного боку, тенденція до локалізації охоплює не тільки технологію, економіку, а й геополітику та постає як сучасний прояв того, що Георг Лукач назвав "тотальністю історичного процесу" (Lukacs, 2000). Але, з іншого боку, глобалізація економіки є фактором, що протидіє неоіндустріальній трансформації виробництва. Глобалізація гальмує автоматизацію, оскільки використання ТНК дешевої робочої сили в країнах,

що розвиваються, є альтернативою капіталомісткому автоматизованому виробництву з високим коефіцієнтом "капітал-праця". Тому комплексна автоматизація виробництва розгорнулася в масових масштабах не в ХХ столітті і не на рубежі століть, а почалася в ХХІ столітті, і виявилася тим самим перенесеною в історичну перспективу ХХІ століття. Проте перехід до нової, неоіндустріальної моделі інформаційного суспільства **постає** як об'єктивний природно-історичний процес (Гриценко, 2017) того типу, який Гегель порівнює з рухом македонської фаланги, оскільки так само, як македонська фаланга пробивається через легкоозброєні війська, так і об'єктивний історичний процес поступово пробиває собі дорогу, долаючи протидіючі фактори.

Це стосується передусім високорозвинених країн, що утворюють ядро капіталістичної світ-системи. Але Україна, на жаль, знаходиться не в центрі і навіть не в напівпериферії, а на її периферії. Тому в Україні неоіндустріальна трансформація можлива лише не як природно-історичний, а як свідомо керований процес. Насамперед для цього потрібна висока норма накопичення, така, наприклад, як у Китаї (43,5 %), а не така, як в Україні (13,5 %), що є набагато нижчою навіть за середній європейський рівень (22 %). Якщо в розвинених країнах неоіндустріальна модель **інформаційного** суспільства сьогодні об'єктивно починає формуватися природно-історичним шляхом, то в таких менш розвинених країнах, як Україна, нестачу об'єктивних умов можна компенсувати лише силою суб'єктивного фактору (Геєць, 2017, 2012). Для цього необхідне чітке бачення образу майбутньої, післявоєнної української економіки (Гриценко, 2023). А оскільки такого образу майбутнього досі немає, виникає проблема вибору орієнтиру, тобто вибору тієї економічної моделі, яка має бути стратегічним орієнтиром для повоєнного відновлення України. І в цьому сенсі модель інформаційного суспільства неоіндустріального типу, яку пропонує Одеська школа, може стати актуальною для України як один із варіантів такого стратегічного орієнтира на майбутнє, який здатний надати повоєнному відновленню характеру цілеспрямованого, свідомо керованого процесу.

Висновки

Історично успадкована Одеською школою проблема розвитку промислового капіталізму так і не вирішена в Україні й досі. Більш як через три десятиліття після падіння радянського устрою вона так і залишається практично невирішеною. У пострадянський період ринкові реформи проводилися в Україні у такий спосіб, який призвів не до розвитку промислового капіталізму, а навпаки, до руйнування того промислового потенціалу, який було створено за радянських часів. Це означає деіндустріалізацію української економіки. Тому поки що прогноз першого покоління Одеської школи реалізувався лише наполовину – головним чином у негативній своїй частині, пов'язаній з крахом радянського ладу, який не відповідав потребам подальшого розвитку продуктивних сил, ним самим і створених. Однак досі так і залишилася нереалізованою інша частина цього прогнозу, пов'язана з розвитком в Україні промислового капіталізму.

Одеська школа розглядає капіталізм як органічну систему, яка історично виростає з товарних відносин на такому ступені розвитку, коли то-

варні відносини охоплюють уже не лише продукти праці, а й саму робочу силу, яка їх створює. В цих умовах промисловий капітал стає центром економічної системи. Однак після розпаду СРСР проблема розвитку промислового капіталу в Україні так і залишилася невирішеною. У країні так і не сформувалися суб'єкти та рушійні сили промислового розвитку, і перехід до ринку не призвів до розвитку промислового капіталу. Оскільки Україна так і не пройшла щаблі промислового капіталізму, у ній склалася не індустріальна та не постіндустріальна, а фактично деіндустріальна економіка, оскільки в процесі деіндустріалізації своєї економіки Україна фактично рухалася у напрямі аграрного суспільства.

Війна різко змінила історичну ситуацію. Вона поставила на порядок денний питання, яку економіку треба відновлювати – ту деіндустріальну, технологічно відсталу економіку, що була до війни, чи створювати нову економіку. На словах усі схильні давати другу відповідь на це питання. Але насправді запропоновані плани відновлення не приділяють достатньої уваги розвитку в Україні промислового капіталу, і виникають серйозні побоювання, що в майбутньому може продовжитися та повністю завершитись деіндустріалізація України.

У сучасній історичній ситуації, коли розробляються плани повоєнного відновлення України, Одеська школа політичної економії, яка в багатьох питаннях успадкувала наукові традиції видатного українського економіста М. Туган-Барановського, прагне обґрунтувати свою позицію з питань повоєнного розвитку української економіки, виходячи з того, що перехід України до ринку сам собою ще не означає переходу до промислового капіталізму. Це означає, що цілі ринкових реформ від початку були обрані глибоко неправильно. Головною метою економічної політики має бути не абстрактна ринкова економіка, а промисловий капіталізм.

Однак виникають серйозні побоювання, що деіндустріалізація української економіки може продовжитися і в післявоєнний період, оскільки плани відновлення не приділяють достатньої уваги промислому капіталу. За цих умов Одеська школа пропонує радикально змінити цільовий орієнтир післявоєнного відновлення в Україні. Головним орієнтиром для відновлення економіки після війни повинен бути промисловий капіталізм, про який М. Туган-Барановський писав ще наприкінці XIX століття. Тільки на такій концептуальній основі можна розробити збалансовану практичну програму повоєнного відновлення.

Література

1. Артьомова Т. І. (2006). Інверсійний характер суспільних ринкових трансформацій. *Український соціум*. № 4. С. 69–77.
<https://doi.org/10.15407/socium2016.04.069>
2. Бодров В. Г., Матвейчук Л. О. (2016). Інформаційна економіка і публічне управління: теоретико-прикладні аспекти. *Вісник Академії митної служби України / Публічне управління та митне адміністрування*. № 2(15). С. 7–16.
3. Болдирев І. А. (2011). Імена. До історії виникнення Одеської економічної школи. *Економічна теорія*. № 2. С. 75–79.
4. Бурлай Т. В. (2015). Ризики формування моделі асоціальної держави в Україні. *Економіка України*. № 6. С. 92–98.

5. Геєць В. (2017). Особливості взаємозв'язку економічних та політичних трансформацій на шляху до реконструктивного розвитку економіки України. *Економіка України*. № 10. С. 3–17.
6. Геєць В. М. (2012). Про єдність і суперечності у розвитку суспільства, держави та економіки. *Економіка України*. № 10. С. 4–23.
7. Гриценко А. А. (2022). Інформаційно-цифровий етап розвитку соціально-економічних систем. *Економіка України*. № 1. С. 29–46.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.01.029>
8. Гриценко А. А. (2017). Логіко-історичні основи кардинальних економічних змін та переходу до реконструктивного розвитку. *Економіка України*. № 5–6. С. 39–57.
9. Гриценко А. А. (2023). Національно укорінений розвиток економіки як локальна відповідь на глобальні геоекономічні зрушення. *Економіка України*. № 4. С. 38–54. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.038>
10. Жданова Л. Л. (2014). Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика: монографія. Одеса: Астропринт. 296 с.
11. Жданова Л. Л. (2018). Інституційні основи індустріалізації і нової індустріалізації. *Економічні науки. Серія "Економічна теорія та економічна історія". Збірник наукових праць*. Луцький НТУ. Випуск 15 (60). С. 62–71.
12. Залознова Ю. С. (2018). Українська промисловість: сучасні виклики та проблеми розвитку. *Економіка України*. № 3. С. 49–68.
13. Зверяков М. І., Жданова Л. Л., Шараг О. С. (2017). Нова індустріалізація як модель економічного розвитку України: монографія. Одеса: Астропринт. 244 с.
14. Зверяков М. І. та ін. (2019). Основний капітал у парадигмі нової індустріалізації: відтворювальний аспект. Одеса: Астропринт. 204 с.
15. Зверяков М. І. (2018). Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії. *Економіка України*. № 10. С. 10–31.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2018.10.010>
16. Зверяков М. І., Грималюк А. В. (2019). Економічна теорія, державна політика і публічне управління. *Економіка України*. № 11–12. С. 3–33.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.11.003>
17. Зверяков М. І. (2020). Економічний розвиток в епоху становлення "цифрового капіталізму". *Економіка України*. № 8. С. 3–23.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.08.003>
18. Зверяков М. І. (2021). Наукова спадщина А. К. Покритана у світлі сучасних проблем економічної теорії. *Економіка України*. № 1. С. 84–92.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.084>
19. Зверяков М. І. (2018). Теоретична парадигма сталого розвитку і українські реалії. *Економіка України*. № 10. С. 10–31.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2018.10.010>
20. Зверяков М. І. (2022). Формування моделі економічного розвитку в нових історичних реаліях. *Економіка України*. № 8. С. 03–19.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.003>
21. Кіндзерський Ю. В. (2017). Деіндустріалізація та її детермінанти у світі та в Україні. *Економіка України*. № 11. С. 48–72.
22. Покритан А. К., Зверяков М. І. (1994). Сучасна криза та практика реформ. *Економіка України*. № 7. С. 14–25.
23. Покритан А. К. (1997). Ринкова трансформація і проблеми пріоритетів в економіці України. *Економіка України*. № 12. С. 18–27.
24. Тарасевич В. М. (2022). Сучасна кореволуція: машинізована людина і / або олюднена машина. *Економіка України*. № 2. С. 20–36.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.02.020>
25. Тарасевич В. М. (2021). Теоретичний вимір інформаційно-цифрової економіки: основи і система первинних інформаційних. *Економіка України*. № 1. С. 3–23.
<https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.003>
26. Туган-Барановський М. І. (2006). Промислові кризи. Нарис із соціальної історії Англії. Київ: Основи. 321 с.
27. Чухно А. А. (2003). Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. Київ: Логос. 631 с.

28. Шаров А.Н. (2015). Синдром невизначеності української економіки. *Економіка України*. № 6. С. 61–66.
29. Arons S. (2022). Ukraine Reconstruction May Cost \$1.1 Trillion, EIB Head Says. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-21/ukraine-reconstruction-may-cost-1-1-trillion-eib-head-says/>.
30. Lukacs G. (1971). *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. Cambridge, MA: The MIT Press.
31. Rodrik D. (2004). *Industrial Policy for the Twenty-first Century*. John Kennedy School of Government. P. 4. <https://doi.org/10.2139/ssrn.617544>
32. Smit S., Tacke T. et al. (2020). *The Future of Work in Europe*. McKinsey Global Institute. URL: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/the-future-of-work-in-europe/>.

Надходження до редакції 10 вересня 2024 року

Прорецензовано 20 вересня 2024 року

Підписано до друку 30 вересня 2024 року

References

1. Artomova, T. I. (2006). The inversion character of the public market transformations. *Ukr. socium – Ukrainian society*, 4, 69-77. <https://doi.org/10.15407/socium2016.04.069> [in Ukrainian].
2. Bodrov, V. H., Matveichuk, L. O. (2016). Information economy and public management: theoretical and practical aspects. *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy / Publichne upravlinnia ta mytne administruvannia – Bulletin of the Academy of Customs Service of Ukraine / Public management and customs administration*, 2 (15), 7-16 [in Ukrainian].
3. Boldyriev, I. A. (2011). Names. To the history of the emergence of the Odessa School of Economics. *Ekonom. teor. – Economic theory*, 2, 75-79 [in Ukrainian].
4. Burlai, T. V. (2015). Risks of forming a model of an asocial state in Ukraine. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 6, 92-98 [in Ukrainian].
5. Chukhno, A. A. (2003). *Post-industrial economy: theory, practice and their significance for Ukraine*. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
6. Grytsenko, A. A. (2022). Information-digital stage of development of socio-economic systems. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 1, 29-46. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.01.029> [in Ukrainian].
7. Grytsenko, A. A. (2017). Logical and historical bases of cardinal economic changes and transition to reconstructive development. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 5, 39-57 [in Ukrainian].
8. Grytsenko, A. A. (2023). Nationally rooted economic development as a local response to the global geoeconomic shifts. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 4, 38-54 [in Ukrainian].
9. Heyets, V. M. (2012). About unity and contradictions in the development of society, the state and the economy. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 10, 4-23 [in Ukrainian].
10. Heyets, V. (2017). Peculiarities of interrelationship of economic and political transformations on the way to reconstructive development of Ukraine's economy. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 10, 3-17 [in Ukrainian].
11. Kindzerskyi, Yu. V. (2017). Deindustrialization and its determinants in the world and in Ukraine. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 11, 48-72 [in Ukrainian].
12. Pokrytan, A. K. (1997). Market transformation and problems of priorities in the economy of Ukraine. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 12, 18-27 [in Ukrainian].
13. Pokrytan, A. K., Zvieriakov, M. I. (1994). Modern crisis and practice of reforms. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 7, 14-25 [in Ukrainian].
14. Sharov, A. N. (2015). The syndrome of uncertainty of the Ukrainian economy. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 6, 61-66 [in Ukrainian].
15. Tarasevych, V. M. (2022). Modern co-revolution: mechanized man and/or a humanized machine. *Ekonom. Ukr. – Economy of Ukraine*, 2, 20-36. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.02.020> [in Ukrainian].

16. Tarasevych, V. M. (2021). Theoretical dimension of information-digital economy: foundations and system of primary information phenomena. *Ekonomika Ukrainy*, 1, 3-23. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.003> [in Ukrainian].
17. Tuhon-Baranovskyi, M. I. (2006). *Industrial crises. An essay on the social history of England*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
18. Zaloznova, Y. S. (2018). Ukraine's industry: modern challenges and development problems. *Ekonomika Ukrainy*, 3, 49-68. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2018.03.049> [in Ukrainian].
19. Zhdanova, L. L. (2018). Institutional foundations of industrialization and new industrialization. *Ekonomichni nauky. Seriya "Ekonomichna teoriia ta ekonomichna istoriia". Zbirnyk naukovykh prats – Economic sciences. Series "Economic Theory and Economic History". A collection of scientific works*, 15 (60), 62-71. Lutskyi NTU [in Ukrainian].
20. Zhdanova, L. L. (2014). *Reproduction and accumulation of capital: theory, methodology, economic policy*. Odessa: Astroprint [in Ukrainian].
21. Zvieriakov, M. I. (2020). Economic development in the era of "digital capitalism" formation. *Ekonomika Ukrainy*, 8, 3-23. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2020.08.003> [in Ukrainian].
22. Zvieriakov, M. I. et al. (2019). Fixed capital in the paradigm of new industrialization: the reproductive aspect. Odesa: Astroprint [in Ukrainian].
23. Zvieriakov, M. I. (2022). Formation of the economic development model in new historical realities. *Ekonomika Ukrainy*, 8, 03-19. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.08.003> [in Ukrainian].
24. Zvieriakov, M. I. et al. (2017). New industrialization as a model of economic development of Ukraine. Odesa: Astroprint [in Ukrainian].
25. Zvieriakov, M. I. (2021). Scientific heritage of Anatoliy Pokrytan in the light of modern problems of economic theory. *Ekonomika Ukrainy*, 1, 84-92. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.01.084> [in Ukrainian].
26. Zveryakov M. I. (2018). Theoretical paradigm of sustainable development and Ukrainian realities. *Ekonomika Ukrainy*, 10, 10-31. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2018.10.010> [in Ukrainian].
27. Zveryakov M. I., Hrymalyuk A. V. (2019). Economic theory, state policy and public administration. *Ekonomika Ukrainy*, 11-12, 3-33. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.11.003> [in Ukrainian].
28. Sharov, A. N. (2015). The syndrome of uncertainty of the Ukrainian economy. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 6, 61-66 [in Ukrainian].
29. Arons, S. (2022). Ukraine Reconstruction May Cost \$1.1 Trillion, EIB Head Says. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-21/ukraine-economy-reconstruction-may-cost-1-1-trillion-eib-head-says/>
30. Lukacs, G. (1971). *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
31. Rodrik, D. (2004). *Industrial Policy for the Twenty first Century*. John Kennedy School of Government. <https://doi.org/10.2139/ssrn.617544>
32. Smit, S., Tacke, T. et al. (2020). *The Future of Work in Europe*. McKinsey Global Institute. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/the-future-of-work-in-europe/>

Received on September 10, 2024

Reviewed September 22, 2024

Signed before printing September 30, 2024